

IV. A Nyírség és Nagykároly környéke.¹

I. Az elsőnek tárgyalt terület rész képezés kialakításában a királyon s népein kívül három nemzetségi nagybirtoknak volt döntő szerepe. Először, mint láttuk, a Kaplonyok jelentek meg. Kaplony falu ősi nemzetségi monostora és temetkezőhelye s távoli nemzetségek kaplonyi birtokigényei² mutatják, hogy keletmagyarországi földjeik csirateleplését itt kell keresnünk. A nemzetség még sokáig a víz közelében és közeli környékén maradt s a szomszédos föld intenzívebb igénybevételét mellőzte, vagy másoknak engedte át. Csak a XII. század táján kezdett egyik ága hatalmas területre kiterjedő vásárló- és telepítő-akcióba. Nem lehet ugyanis véletlen, hogy míg másutt, kisebb szamosparti birtokain az okleveles kor kezdetén mindig több ág birtokos, itt, ha Kaplony falut leszámítjuk, a Károlyi-ágon kívül nem találkozunk mással. Utóbbinak különválása pedig a XII. századra tehető.³ A közelfekvő Károly talán egyedüli korai alapításuk;⁴ később az útban álló régi őrvonalak- s más királyi birtokokból kellett vásárolniok, vagy adományt szerezniük, hogy tért nyerjenek. Így kapták meg a XIII. században

¹ A területi tagolásnál nemcsak az a szempont vezetett, hogy a településnek az előbbi tárgyalás során kibontakozni látszó lépéseihez hűek maradjunk. Tekintettel van ez a beosztás a földrajzi egységekre és — az ősi településkor fennálló birtokállapot csak ritkán rekonstruálható, — az első ismert oklevelek alapján megállapítható birtoklási viszonyokra is. Az egységesnek látszó Szamosháti és Délszatmárt egykor erdőhatár tagolta élesen, a látszólagos választóvonalak: a folyók pedig, tudjuk, inkább összekötők voltak. Kizárólag geográfiai szellemű csoportosítás esetén legfeljebb a Nyírség így leszakadó északkeleti sarka csatlakozott volna nyugatra. A határ megvonása persze néhol, különösen északon és Zsadány körül délen is, önkényesnek látszik, ez azonban semmiképp sem volt elkerülhető.

² A falukra vonatkozó adatok az Adattárban keresendők.

³ Karácsonyi J.: Magyar Nemzetségek II. 289. 1. Az ágrészesedés- és rokonkapcsolatokból különben csak óvatosan lehet következtetni, mert nemzetségtagok egymás közt is szokásos vásárlása az eredeti állapotot felforgathatta. Különösen vigyázni kell, ha egyes ágak hiányát negatív bizonyítékul akarjuk felhasználni.

⁴ 1264-ben már temploma van. (A nagykárolyi gróf Károlyi-család összes jószágainak birtoklási története Bp. 1911. 3. 1.)

Vada, Csalános területét hatalmas földekkel, így Pilist, Császárit, a keresztes-konvent Vezendjét s talán Mezöpetrit is.¹ Hogy a faluk alapjait lerakó jobbágynépesség maguk, vagy még elődeik alatt került-e oda, sok helyen pontosan megállapítható. Kettőt kész faluként vesznek át — Vezendet a rend jobbágysái, Vadát várnépek lakták volt — s néhány korai alapítású, de távoleső telep esetében (Petri, Csomaköz, Császári) ugyanezt lehet valószínűvé tenni, de a nagyobb százalék (Bobád, Bere, Fény, Ömböly, Mácsa, Csanáros, Bodvaj, Pilis, egy új Csomaköz) ősi vagy szerzett birtokaikon sajátmaguk által megtelepített jobbágyfaluk.

Az egyszer gyökeretvert lakosság ezen a vidéken különös-kép gyakran volt rövidéletű. A megkettőződött Csomaköz egyik felét s Bodvajt okleveleink a XV. század óta nevezik pusztának, Fényt a XIV. században, Ömbölyt a XVI.-ban hagyják el lakói; a sok ismert középkori Károlyi-predium (Pete, Baromlak, Porháza, Téglás stb.) egyike-másika valaha bizonyára ugyancsak nem állott üresen. Bár elpusztult faluk az egész megye területén s különösen a nagy vizek mellett szép számban találhatóak, a délnyugati pusztasűrűségnek különös oka kell, hogy legyen. Áradásokra itt aligha lehet gondolni; alkalmi okokon kívül² elsősorban Nagykároly város közelsége és az egész vidékre, főleg pedig a Károlyi-birtokra kiterjedő szívóereje hathatott, amint az a város jobbágyneveiből s a szomszédos Kozárd beolvasztásából is kitetszik. Hiányokat a birtokoscsaládoknak kellett pótolni. Erre az osztózasok alkalmával állandóan szereplő telepítési egységeken kívül oklevelek néha közvetlenül is utalnak.³ A jövevények származáshelye Nagykárolyal ellentétben nem a környéken, hanem az ország legkülönbözőbb vidékein keresendő. A jobbágynevek nagy többsége ugyanis — csak néhány kaplonyi mutat közelebbre — ezt vallja. A gazdák legfőbb gondja mégis a középponti s messzi

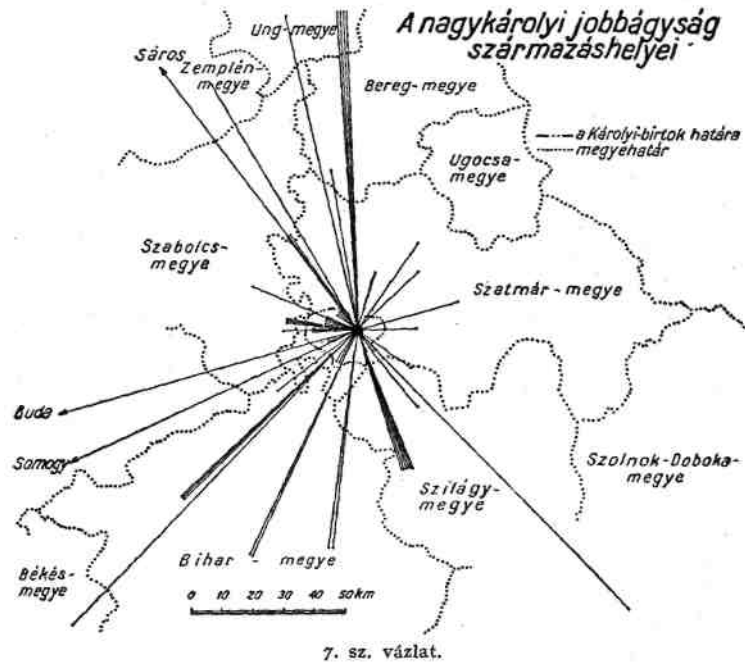
¹A Várad Regestrum egyik peréből (1221. 261. l.) derül ki, hogy Vada környékén valamikor 22 ekealjnyi terület volt a királyé. I. Vadánál is.

²Ilyen lehetett a tatárjárás, pestisek pusztítása. Ömbölyt, úgy látszik, a jobbágyházadás pusztította ki (1499-ben még jobbágysái vannak). A pusztasodásról általában I. Szabó István cikkét: Hanyatló jobbágyság a középkor végén, Századok, 1938. 21. l.

³1396: Lel. Acta 18. — Fény: 1410. Jobagiones eo tempore quo... deserta fuisset... aggregassent. Károlyi I. 562. l. Csomaköz: 1384. Iobagiones... Martinus... et... ipse... collocassent. Károlyi I. 414. l. Vezendet ugyancsak a XIV. század folyamán telepítik be: 1262. habitatoribus destituta, Károlyi I. 2. l., 1396: népes, Lel. Acta 18.

vidékeket összekötő utak találkozásiánál fekvő Nagykároly fejlesztése. Korán megszerzett vásárjoga, szaporodó utcasorai, iparosnevei és autonómiája a gyors fejlődés útját mutatják. A birtoktest többi, egy-két-utcasoros falvának magasan fölé-emelkedik, de jellege mindvégig mezővárosias marad.¹

A Károlyi-rokonság évszázados munkával szerzett s mint láttuk, gondosan kezelt birtokát igyekezett egységesen tartani.

Am tagjainak, a Károlyi, Vetési, Bagosi, Vadai, Csomaközi, kezdetben még egymás közt osztozkodó családoknak nem volt egy a sorsa s a tovább élők közül egyedül a Károlyiak maradtak vezető társadalmi szinten jól összefogott, sőt részvásárlással tovább bővített uradalmukkal, familiáris-gárdájukkal s előkelő sógorságukkal,² míg vérrokonai elszegényednek, néha más

¹ 1346. Károlyi I. 167. I., 1398. Károlyi I. 483—4. I., 1498. Károlyi III. 30. I.

² 1466. Károlyi II. 378. I. Rokonság: 1411. Zichy VI. 163. I., 1426. Károlyi II. 102. I.

szolgálatába állanak, sőt egy kismemesi sorba süllyedt Vetési később a jobbáglázadásban is hajlandó szerepet vállalni.¹ Mégis, ez a csoport sokáig tartja az egymáshoz fűző kapcsolatokat, ellenben a Pilisiek és Császáriak családja egészen különvált; velük a Károlyi-ág már nem föltétlenül vállal közösséget. Ők maguk is külön életet élnek: más kismemes-családokkal kerülnek rokonságba és gyakran szegődnek el familiárisnak.² Nagy- és kisbirtokos nemzetségtagok csak arra vigyáznak, hogy a szerzett területnek urai maradjanak: nőágon bekerült idegenek valóban csupán kisebb részleteket szerezhetnek a falvak határaiból.³

A színmagyar Kaplony-jobbágyok, királyi s más népek itteni megtelepülésükkor csaknem teljesen üres földet szállottak meg. A nyírségi szláv Pilisen kívül nincs olyan helynév, mely a magyaron kívül határozottan más nyelvre utalna.⁴ Bár a vidéken későbbi szláv szivárgás is észlelhető, az Ecsedi-láptól nyugatra fekvő gyér szláv földrajzi nevek közül pedig csak egynek van honfoglaláskorra mutató nyelvsajátsága, mégis fennáll a lehetőség, hogy Pilis néhány nyíri társával együtt magyarság előtt itt élt szlávok emlékét őrizte meg.⁶ Honfoglalás előtt községi keretben élő lakosságnak tehát legfeljebb egy helyen maradt nyoma, a mai települések alapjait a magyarság rakta le.⁶ Nagy számban ránkmaradt XIV—XVI. századi földrajzi és jobbágynevek egységes magyar tömböt mutatnak be és nincs okunk kételkedni afelől, hogy a középkor megelőző évszázadaiban ugyanez volt a helyzet. A magyar névtömeg között csekélyszámú bizonytalanon kívül összesen két XV. századi szláv családnevünk van (Károlyon és Csomaközön). Ezek az elszórtan található «Tót»-okkal együtt csak annyit bizonyítanak, hogy a Nyírség még nem asszimilált idegen maradványai vagy bevándorlói közül ide is jutott egy-két család. A románságnál

¹ 1515. Lel. Stat. B. 362. Familiáris: 1461. Lel. Acta 36.

² 1504. Lel. Prot. I. 165. l., 1321. Dl. 29998, 1428. Lel. Stat. S. 143; 1461. Lel. Acta 36.

³ Egyedül Bere látszik kivételnek, ahol a faluról nevezett család esetében valószínűleg ugyanilyen korábbi beházasodásról van szó.

⁴ Bodvaj: szláv személynév, ebből azonban még az alapító nemzetiségére sem lehet biztosan következtetni. (Kniezsa.)

⁵ Longh, Ecsed határában: 1427. Dl. 11894. és Lel. Met. Szat. 6. — A többire ugyanígy: Kniezsa i. m., Szent István-émlékkönyv II. 413. l.

⁶ A többi falunév a bizonytalan Vezend, Ömböly és Bere kivételével mind magyar (Kniezsa).

gyakran használatos két Vajda családnév alapján azonkívül Bobádon kései román bevándorlás tételezhető fel.¹

2. A Nyírség közepét megszálló s onnan kelet felé terjeszkedő Balog-Semjén nemzetség alapítása kell hogy legyen az a két, illetve három, a mai Szabolcs megye határában álló falu, melyeket első okleveles emlékek az ő birtokuknak mondanak. A Gutkeled-birtoksáv bizonyára csak később ékelődött ősi szállásuk s a két keleti telep közé. Béltek igen régi község, már a XIII. században új település válik le belőle, míg a nyilvánvalóan fiatalabb Filep csak 1325-ben jelentkezik. A Béltekhez fűző régi szálakat igazolják még a nemzetség távoli ágainak itteni jogai.² A jobbágylakosság élete ezen a helyen sem folytonos s egyidőre mindkét falut elhagyottnak mondják. A szép középkori névanyag színmagyarnak mutatja őket, két filepi szláv családnév pedig az ismert szórványok jelenlétéről tanuskodik.

3. A Gutkeled-nemzetség harmadiknak s csak a XI. században jelent meg a Nyírség belsejében,³ Szatmárban nyert adományai tehát, az előbbi kettőtől eltérően, már XII. századra tehető ideköltözésekor⁴ sem állhattak üresen, betelepítésükben azonban neki is szerep jutott. Nyugatszamári birtokai több egységbe különülnek. Egészen külön áll Körtvélyes, Karuly és Szaniszló, míg az északi uradalom Vasváritól nyugatra eső fele eredete szerint is nyugatabbra, a keleti fél Sárvár vidékéhez kapcsolódik. Nyugaton Gút pusztá és Adony körül a nemzetség egyik legelső, XI. századi szállástelepe áll előttünk.⁵ Ezt a pár falunyi területet az első nemzetségek, úgy látszik, kikerülték. Csak így adományozhatta a király Gutéknak; ott — már az első helynév is mutatja — ők rendeztek be először jobbágytelepeket. Bár adataink fogyatékosága és a környező szabolcsi faluk ismeretének hiánya miatt bizonytalan talajon járunk: úgy látjuk, hogy a többi telep (Lugas, Szalmad, Encsencs) is az ő későbbi alapításuk. A legelső falu ugyanis csak a XIV. század elején tűnik föl⁶ és egy-egy ágazatnál több ismert tulajdo-

¹ Magukban álló «Szász», «Rác», stb. neveknek természetesen nem tulajdonítottunk jelentőséget.

² 1325. Fejér VIII/6. 89. 1. és 1320. Múz. 2.

³ Karácsonyi J.: Magyar Nemzetségek II. 21. 1.

⁴ A XIII. század elején, mint a Várad Regestrum adatai bizonyítják, itt áll már a monostoruk. (Reg. Var. 216. l.: 1217.)

⁵ Karácsonyi J. i. m. II. 20. 1.

⁶ 1310. Anj. I. 201. 1.

nosa nincs egyiknek sem. Valamivel korábban jelentkezik Szakoly, ahol ugyan őelőttük a Káta-nemzetség volt honos, de arról is tudjuk, hogy csak házasság útján jutott a faluhoz. E legszélső telepek kialakításában tehát a Gutkeled-nemzetségnek volt döntő szerepe. Ide számítottuk még, bár kezdeteik mások, Vasvárit és Bátort. Vasvári legelső keletmagyarországi monostoruknak, az adonyinak tartozéka.¹ Valószínűnek látszik, hogy a kegyurak alapításkor nem hasznavehetetlen, lakatlan földet adtak egyházuknak, Vasvári tehát bizonyosan még az ispánság telepítése. Bátorról ugyanez könnyebben bizonyítható, a falu t. i. még 1272-ben is a királyé volt.²

A keleti, lápmenti birtokcsoport falvainak többségét minden jel szerint nemzetségtől független tényezők alakították ki. Már említettük, hogy a láp két erőssége—Sárvár, a nemzetség későbbi monostoros székhelye és Börvely — az első gyepűben szerepet játszott, ezek tehát jóval korábbiak a Gutkeledek megjelenésénél. Egy vonallal beljebb Kálmánd, Vállaj és Szentmárton, monostori birtokok, öregebbek a nemzetség XII. századbeli ideköltözésénél. Nagyobb részben támogatja mindezt az ágak birtoktörténete is.³ Csak Ecsed, Tótfalu, valamint Börvely és Kálmánd másodlagos települése látszanak olyan fiatalabb telepeknek, ahol az új gazdák építettek. Ecsedet a Batori-család rokontól szerezte meg, távolabbi ágak itt nem ismeretesek. Kálmánd és Börvely új telepei a XIII. században alakultak ki s nem lehet korábbi ennél az időnél Tótfalu sem.⁴ Az eredeti birtoktestet itt nyugat felé tágitották urai: így került kezükbe a Hontpázmányok kései alapítású Fábiánházája, valamint Mérc és Terem is. Különálló szigetfaluik mind utólag kapott birtokok: köztük Körtvélyes látszik csak régebbi szerzeménynek. Szaniszló előbb a váradi káptalané, a két Karuly talán a Kaplonyoké volt.

Míg tehát egyfelől Gút irányából korai nyugat-keleti irányú terjeszkedést látunk s jóideig saját jobbágnépük felhasználását, addig keleten legnagyobb részét kész községi keretek átvételével állunk szemben; újabb vásárlások végül mindkét birtokot megnyújtva középen összekapcsolják s délen újabb pon-

¹ 1318. Bánffy-okl. I. 45. 1., Dl. 29996.

² 1511. Ibrányi.

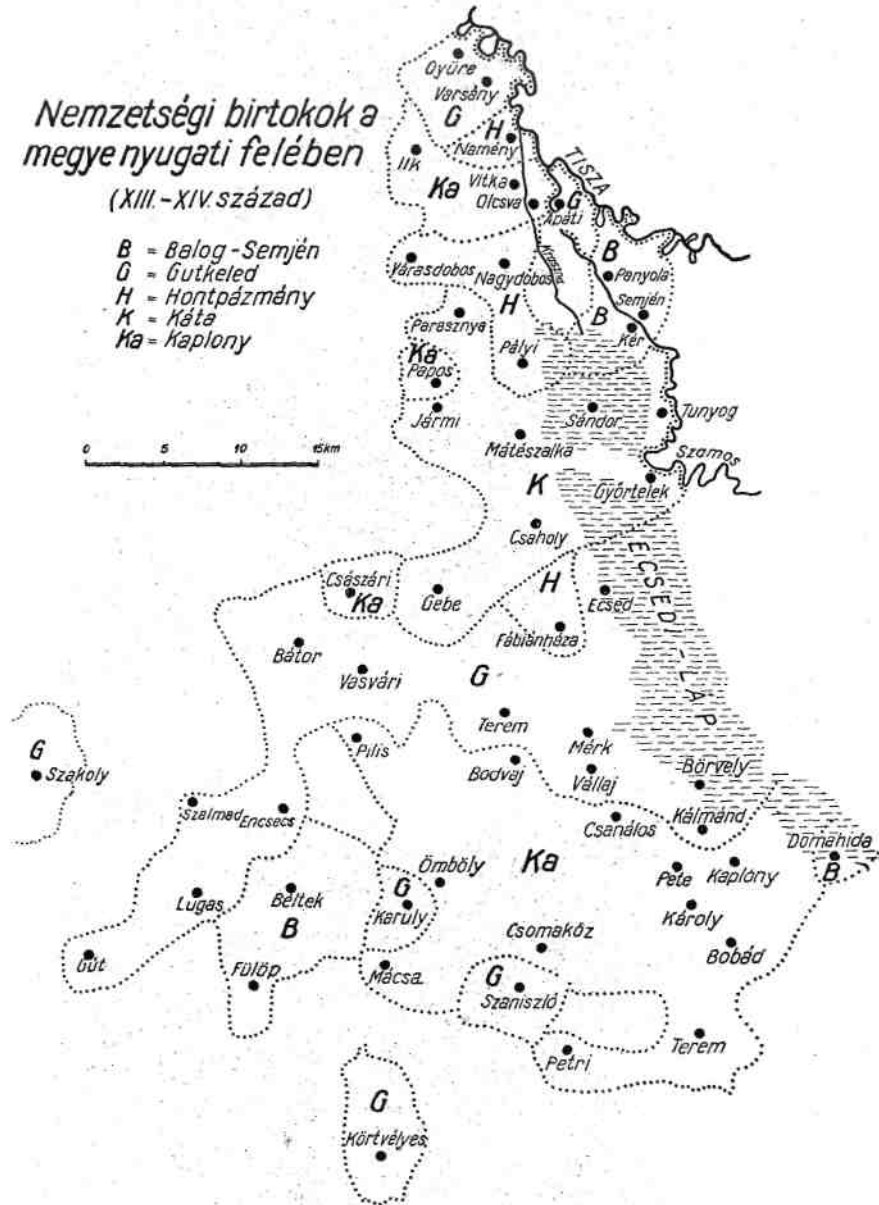
³ L. az egyes faluknál.

⁴ A XI., XII. században alakult szláv faluk neve Tóti stb. formájú: Mályusz E.: A középkori magyar nemzetiségi politika. Századok 1939. 265.1. és Magyar Művelődéstörténet II. 109.1. (Mályusz E.: A középkori magyar néptalaj.)

Nemzetségi birtokok a megye nyugati felében

(XIII. - XIV. század)

- B = Balog-Semjén
- G = Gutkeled
- H = Hontpázmány
- K = Káta
- Ka = Kaplony

8. sz. vázlat.

tokkal egészítik ki. A készen kapott telepek legnagyobb része közvetlenül a királytól vétetett át: itt főleg őrségekre és melléktelepüléseikre kell gondolnunk.

Az uradalom népességének — mint a ránkmaradt oklevelekből látható — az egyszer kialakult faluk nem adtak változatlan otthont. A XIV—XV. században több községben megindul a pusztulás folyamata. A két Karuly és Sárvár lesz üres legelőbb, Szentmártonnak 1427-ben 3 elhagyott köegyháza van, Szalmadot csak 1499 óta mondják pusztának. Itt is sok olyan prediumot találunk (Dedemez, Gát, Csegze, Illő stb.), melyek egykori faluk emlékét őrizhetik. A pusztulás okát, bár nem mindenkor, lép melletti faluknál áradásokban lehet keresni; másutt egyszerűen a lakosság új csoportosulásában. Bizonyos faluk ugyanis, mint Bátor, Ecsed, Börvely, egyidejűleg láthatóan növekedtek, s bár ránkmaradt középkori jobbágyneveik nem elegendők ahhoz, hogy a kicserélődés területe pontosan megállapítható legyen — az egész birtoktest neveiből csak annyi látszik, hogy az utánpótlás forrásai elsősorban a szomszédos tájak voltak — mégis valószínű, hogy a felnövekvő városok velük összetartozó területtől is vettek fel elemeket.

Gyarapodó helységek között Bátor volt a legfejlődésképebb. Itt futottak keresztül a megyét nyugattal összekötő legfontosabb utak.¹ Környezetéből már a király hosszú ideig tartó birtoklása kiemelte, de csak a Bátoriak tették uradalmuk központjává, ők szereztek városi kiváltságokat, folytatták a telepítést s fejlesztették Bátort kvantitás szerint is nagy mezővárossá.² Bátoron kívül az erődített Ecsednek volt még az uradalomban irányító szerepe, de a lakosság itt nem szaporodott el annyira. Börvely a nemzetség más családjai alatt fejlődött mezővárossá, míg a terület többi életképes falva — ha ingadozó népességű is volt — nagyságban nem lehetett egymástól nagyon eltérő; amint azt egy 1446-i oklevélből³ is látjuk, ahol a Batori-család tagjai elhalt rokonuk porcióin osztoznak. Az illetőnek minden faluban voltak jobbágytelkei, látható tehát, hogy az eddigi divízióknál gondosan vigyáztak az arányosságra. Ezért merünk a részek nagyságából, ha nem is az abszolút, legalább a relatív népsűrűsége következtetni: egy-egy faluban általában két-

¹ 1332. DL 22478.

² Számos utcájára, templomaira és 18 mézárszékére vonatk. I. az Adattárat.

³ Dl. 13934.

három lakott és egy-két elhagyott sessiót osztanak ki. Kivétel csak Bátor városa, ahol az elhaltak 10 lakott, 6 üres jobbágytelke és 5 letelepedésre alkalmas helye volt. Látható az arányból az is, hogy Bátornak négy-ötszörte nagyobb a népessége a többinél. Az átlagos falulakosság megállapítása már sokkal nehezebb: ehhez máshonnan veszünk segítséget: Vállajnak 1365-ben 8 jobbágytelek tette ki egynegyedét, Vasváriban viszont 6 sessiót osztottak ki $\frac{1}{12}$ -ként.¹ Ha matematikai pontossággal nem is építhetők tovább ezek az adatok, nem tévedünk talán nagyon, ha 30—70 körül sejtjük egy falu családfőinek számát.

Az összeforrott uradalom későbbi fenntartása már nem a több szerző ágat magában foglaló nemzetség, hanem egy-két kiemelkedő család gondozása alatt történt. Szakolyt a különvált Szakolyiak, Börvelyt a kiterjedt s másutt hatalmas birtokokat kezelő Butykai-rokonság, Körtvélyest, Gútót a jómódú Guti- és Balkányi-család öröklí, a többit pedig nemzetségük legéletrevalóbb tagjai, a Bátoriak szerzik s szervezik meg kintartó és céltudatos birtokpolitikával — örökösödés és vásárlás útján — nagy, két megyére kiterjedő gazdaságukba. A rég elszakadt rokonok itt csak kevés faluban (Szalmad, Encsencs, Kálmánd, Vállaj) tudják megtartani parcelláikat, a házasodás útján bekerülő jövevények részterületei pedig az egységet nem bonthatják meg, ha a Bátor-rokonság köre főképp nagybirtokosokból állott is.² Familiárisaik elsősorban a nyírségi, azután a távolabbi, majd szomszéd megyei kisenemesség köréből kerültek ki.³

A jobbágylakók népisége, mint ma, a középkorban is túlnyomórészt magyar, bár ezen a földön a gyorsan felszívódó szlávosság valamivel nagyobb arányban volt képviselve. Az ittlakó szlávok minden jel szerint különböző idők településhullámaival rakódtak le. Mint az ecsedi határ Longh erdőnevéből megállapítható, egy részük már a honfoglaláskor itt élt. Az ő településeik közé lehet számítani a Nyírség szlávnevű Szakolyát, ha itt nem is maradt róluk a helynéven kívül más emlék, valamint a lápmenti

¹ Dl. 5379.

² Szántai Petőfi: 1377. Dl. 6404, Kállai: 1428. Kállay, saec. XV. R. II. 540, Meggyesi: 1351. Dl. 30116 stb.

³ 1324. Dl. 30614, 1383. Zichy IV. 253. I., 1399. Lel. Acta 13, 1402. Lel. Acta 17, 1447. Lel. Acta 13, 1461, Lel. Acta 36, Lel. Acta 43. anni 1455. és Dl. 14584, 1500. Károlyi III. 41. I., 1524. Perényi, 1447. Dl. 14093, 1452. Dl. 14584.

Börvelyt, ahol a szláv névadó ismeretén kívül¹ a valószínűséget más is támogatja: régi lakói közt akad egy szlávnevű, területén pedig feltűnik a Karaznya elnevezés.² Éppen ezért s mert, mint láttuk, a lóp mentén valóban élt korai szláv lakosság, feltételeztük a falunak és várának népvándorláskori eredetét, ami az egészen korai elmagyarosodást is magyarázza. Az 1281-i Bervely és Tótbervely elnevezés valószínűleg nem két külön falut jelöl, legfeljebb arra mutat, hogy, mint más faluknál is tapasztalni fogjuk, a lakosság — akármelyik fél jött előbb — egy ideig népi hovatarozás szerint elkülönülve telepedett le,³ már csak azért is, mert újonnan jöttek számára az addigi település belsejében nem volt hely. Csak így magyarázható, hogy egyáltalán maradtak ránk idegen névemlékek. Ezen a három nyomon kívül más nem osztható a kategóriába.⁴

Jóval később, bár még mindig legfeljebb a XIV. században, települt a magyarság fennálló falukereteibe az a szláv lakosság, melynek Bátoron a Thotzugh, Thothwcha s a Kermeel pusztanév, Vasvárin a Tothzeg őrizte meg az emlékét.⁵ Itt t. i. magyarságé kell hogy legyen a prioritás, ha a «tótok» egy-egy, bizonyára a szélre eső zugba, utcába szorultak. Ezt bizonyítja a faluk tiszta magyar neve is. A második réteg települését lehet látni a Börvely melletti Tótfaluban s rajta kívül Dedemez birtokban, melynek másik, összetett névformája, az Aporháza teszi valószínűvé későbbi keletkezését; itt azonban nincs biztosítékunk arról, hogy faluszerű településsel volna dolgunk. Aligha lehetnek ősi lakosság maradványai azok a kései időben elszórtan található szláv nevű vagy Tót-nak hívott jobbágyok, kikből csak kevés faluban (Bátor, Szaniszló, Kálmánd) látunk egyet-kettőt. Szlávokon kívül Kálmádon néhány német névvel találkozunk, ugyancsak késői szivárgás bizonyosságaként; míg Szaniszló, Börvely és Kálmánd XV. századi «Oláh» nevű családai nem föltétlenül rendszeres áttelepülés bizonyosságai, hiszen itt — minden más román név híján—egy családnak az ideköltözése és elszapo-

¹ Pais D.: M. Ny. XXVI. 309. I.

² 1430. Kállay, saec. XV. R. II. 613, Lel. Acta 14. A személynév: Vulchi, 1216. Reg. Var. 209. I. (Kniezsa).

³ Ha a «Tót» megkülönböztető név valóban azt jelenti, hogy ez a nemzetség az újabb, akkor friss bevándorlást kell feltételeznünk.

⁴ A bizonytalan nevek (Bohol, Vállaj, Kálmánd, Szaniszló) között vannak, különösen a két utolsó, amelyeknél szláv származásra is lehet gondolni, de következtetések alapjául ezek nem szolgálhatnak.

⁵ Bátor: 1354. Anj. VI. 159. l., 1446. DL 13934, Kermeel: 1373. DL. 6127 = 31106, Vasvári: 1357. Anj. VI. 597. l. (Kniezsa.)

rodása is lehetséges. Mindezek az egész terület nagy magyar névtömegében csaknem az észrevehetetlenségig eltűnnek. A magyarság abszolút fölényét bizonyítja még, hogy éppen azon az öt helyen nem maradt ránk a XIV—XVI. századból egy szláv jobbágnév sem, ahol korábbi településüknek nyomai vannak, sőt három kivételével a dülőnevek is mind magyarok. Legfeljebb 2—300 év kellett tehát ahhoz, hogy kisebb csoportok asszimilációja véglegesen befejeződjék.

4. Utolsónak a terület kis- és középnemesi falvait tárgyaljuk, melyek, mint láttuk, két csoportban, a Nyírség és az Érvidék gyepűjének vonalán, illetve a vonalak nyugati szomszédságában helyezkednek el. Ideszámítottunk néhány, előbb sokáig a király uradalmában, később nagybirtok kereteiben elhelyezkedő falut a Kraszna vidékén és a Hontpázmányok Dobosát; ezek t. i. látható összefüggésben állnak a csoporttal. Királyi eredetű birtokok közül itt csak kevés hiányzik, azok t. i., melyek a Kaplony- és Gutkeled-birtoktestbe kerülvén, vele együtt tárgyalattak.

Eredet szerint a faluk egyik, a kimutatható gyepűt őrző része (északon Mérgesd, Mada, Dobos, Vaja, Őr, Hodász; délen Daróc, Esztró, Gencs, Terem, Vezend, Portelek, Iriny, Dengeleg, Endréd, Ragáld) valószínűleg egészében az őrségek X. századi felállításával egyidős s lakói a király és az ispánság szolgálatába került, sokszor még a késői századokban is ott élő katonáskodó (Őr, hodászi nyilasok, irinyi, teremi és ragáldi várjobbágyok stb.), valamint más szolgálatot teljesítő (Hodász, Daróc) népek voltak. Lesüllyedt rétegekben lehet a később csaknem mindenütt tekintélyes számban feltűnő jobbágság őseit keresni. Az előkelőbb várjobbágyok további sorsa viszont homályban marad s csak sejthető, hogy néhányan a birtokos-osztályba emelkedtek. Későbbi birtokosok eredetéről ugyanis igen kevés adatunk van; mikor a XIII—XIV. században ezek a faluk okleveleinkben megjelennek, legnagyobb részüket egymással már kimutatható rokoni kapcsolatban nem álló s magának a birtoknak nevét viselő család tartja kezében. (Pl. Rohodi, Vajai, Irinyi.)

A községek eredetét ismerve, első látásra valamennyi családot falunkint egy vagy több, XI—XIII. században élt, a rétegek hullámozása közben legfelül került várjobbágy-ös leszármazóinak gondolnánk. Közelebbi vizsgálat ezt a föltevést módosítja. Néhol egyazon család birtokos több községben s birtokai szerint visel

változó neveket (Jánosi, Derzsi vagy Hodászi Kántorok); másutt a falu a kismemescsalád előtt bizonyíthatóan magánkézben volt. Ott utólagos terjeszkedéssel s esetleg a kisbirtokos saját telepítésével állunk szemben, a második esetben pedig nemrég még várnép-telepek egy-két úrnak történt adományozásáról van szó:¹ itt a kismemes-család csak újabb donáció vagy beházasodás útján és nem lassan alakuló birtokviszonyok végleges megszilárdulásaként tett szert a helysége, származás szerint pedig messzibb vidékről való lehet. Hogy mennyire vigyáznunk kell az általánosításoknál, mutatja az Óriek esete, akik egy más kismemes-családdal kötött házasság útján jutottak a falu birtokába, vagy a Kaplony-nemzetségről leszakadt ismert kisbirtokos-famíliáké, melyek származását csak egy-két véletlenül ránkmaradt oklevéladatból ismerjük. Néhány esetben azonban a birtokos elem autochthon volta valószínűvé tehető. Iriny falunál pl., ahol irinyi nemesek és várjobbágyok párhuzamos birtoklásáról hallunk, a «nobilisok» vagy őseik valamikor még bizonyára szomszédaikkal éltek közös sorsban s csak néhányuknak volt olyan szerencséje, hogy valóságos nemességre emeltettek.² Hodász első ismert gazdáik, akik a tatárpusztításkor elveszett állítólagos okleveleikre hivatkoznak,³ ugyancsak nem lehetnek mások, mint ispánsági katonanép utódai. Ismét másutt, pl. Darócon, az egész falu a király, majd nagybirtokosok jobbágnépévé süllyedt s helyi birtokosságnak semmi emléke sem maradt. Mint látható, a faluknak csak az eredete mondható közösnek, népük sorsa és későbbi gazdáik szerint pedig igen változatos csoportokat lehet belőlük alakítani. A csoportok egyikébe-másikába lennének oszthatók azok a faluk is, melyek történetéből «de eadem» birtokos családjaik pár ágán kívül semmit sem ismerünk.

Néhány, a nyíri s érvidéki gyepűtői nyugatra fekvő falu hasonló képet mutat az előbbiekhöz, ezeknek azonban már eredete is egészen különböző lehet. Mégis úgy látjuk, hogy leginkább olyan utólagos telepítésekről van szó, melyek a gyepű szomszédságában királynak maradt területekre történtek. Az északiak közül Petneházáról tudjuk, hogy alapítója, Pethenye:

¹ Karázi Sándor bán Madán (1295. Vay 11), nyugatabbra Illés comes Bagdán (1282. Wenzel IX. 333. l.), stb.

² 1279. Fejér V. 2. 500. 1. l. még irinyi Irinyi István dr.: Az irinyi Irinyi család levéltára, 1. lap.

³ 1286.: Hazai Okm. VIII. 444. l., 1358. Anj. VII. 381. l., 1361. Kállay, saec. XIV. 1332.

a szomszédos, talán még őrségekkel kapcsolatban álló Terecséről került oda a XIV. század elején, első jobbágysai tehát bizonyára ugyanabból a faluból valók. Vaja és Laskod filiációs viszonyára családi hagyományok utalnak.¹ Délen Tibatelke, Szentmiklós és Ónod a láthatóan későbbi keletkezésű községek, míg a Reszegei—Dengelegi kapcsolatokból² az előbbi családnak s falujának érvideki eredete gyanítható. Általánosítanunk természetesen itt sem szabad s különösen a távolabbi Penészlek, Szennyes, Piricse és Makra multja egészen bizonytalan marad.

A kialakulás utáni századok telepítők munkája, mely már a kisnemes-családok nevéhez fűződik, részben az addigi kereteket bővítette, részben új falukat hozott létre.³ Fejlődik a területen néhány mezőváros is. Ha okleveleink Madát és Vaját, a legnagyobb kisnemes-telepeket nem is nevezik oppidumnak, előbbinek bírái s esküdtjei, utóbbinak vásártartás-joga s a hospes név emelkedésről tanuskodnak. Könnyebben ment a fejlődés azoknál a faluknál, melyek tovább maradtak a király uradalmában, vagy — mint Nagydobos — korán kerültek nagybirtokosok kezére.⁴ Városok népessége itt sokszorosan fölülmúlja a többi telepeket: Daróc lakott jobbágytelkeinek száma 1489-ben 100 körül állott.⁵ Egyes helyek megduzzadásával ezen a vidéken is sok falu pusztulása párhuzamos. A XV. század körüli időben lesz prediummá Mérgesd, Bagda, Terecse, Laskod, Csokaly, Martom, Iklód, Makra, Szennyes, Besenyő, Tibatelke, Ónod, Pusztarezge, Szentmiklós-fája és Kigye. Egyesek, mint Kathool és Esztró, csak pár évtizedig állottak lakosok nélkül, hogy később újra benépesüljenek. A sok üres névként ránkmaradt puszták közt — főképp Piricse, Csokaly, Dobos és Jánosi köré esnek — vannak egyszerű határnevek, vannak kis tanyaszerű települések (Rét, Koppánytelke, Ruzska, Gergesmező: sessiones)⁶ s lehetnek egykor önálló, később

¹ 1329. Zichy I. 327. l., 1370. Ibrányi, Petrovay Gy.: A Vayak és az Ibrányiak, Turul 1910. 8. l. és 1395. Lel. Acta 5.

² 1316. Anj. I. 396. l., 1340. Múz.

³ Terecse: 1371. Ibrányi, Laskod: 1374. Vay 480; Vaja, Laskod különálló részekre szakad, Derzsnak 1378-ban 8 utcasora van. Nagy- és Kispiricse, két Mada, két Reszege, Kisjánosi. Nagybirtok végezte Várdobos és Krasznaszentmiklós XIV. századi betelepítését.

⁴ Daróc és Majtény 1469-ben (Dl. 16844) oppidumok. Dobos Hontpázmány-, majd részben Perényi-birtok: 1421-ben (Perényi) libera civitasokat illető vásárjogot kap.

⁵ Lel. Acta 31. és Lel. Prot. II. 40. l.

⁶ 1411. Petróczy 73. l. stb.

felszívódott faluk is. A Szepse nevű birtok pl. később Nyírkárszba olvadt be.¹

Birtokviszonyok itt a középkor vége felé már nem változtak lényegesen. Ami maradéka a király földjének keleten volt: a Krasznajobbpart Szántai Petőfi- és Csáki-uradalmához került (Majtény, a későbbi középpont és Krasznaszentmiklós, illetve Esztró és Daróc), míg északon Nagydobost — már a XI—XII. században Hontpázmányoké — szerezték meg a Perényiek. Két-három falura terjedő középbirtokot a kismemesrétegből csak a Kántorok s a Vajaiak szereztek; ők azok, akik rokoni kapcsolatok szerzésében is kiléptek a többiek szűk köréből, sőt később maguk tartottak nemes offiálisokat.² Nem éltek elszigetelten a kisebb nemes-családok sem. Tagjaik a megye távoleső vidékein szereztek falurészeket, de ugyanakkor maguk sem zárkózhattak el attól, hogy a sógorságot, elsősorban a Nyírség kismemességét, saját faluikba engedjék. A birtoklás képe tehát évszázadok alatt csak az egyes községeken belül módosult s lett tarkább. Változást jelentett egy-két település felbomlása is, amennyiben területüket az életképebb szomszédok vásárolták fel.³ Végrendeletek alapján rekonstruálható a jobbmódú kisbirtokosok rendes életszintje: egy Piricsei s egy Petneházi hagyatékaik között szolgánepet, fegyvereket, ezüstneműt, szépszámú állatállományt és tekintélyes készpénzt találunk.⁴

Míg azonban egyfelől a kismemes-társadalom sok tagja életerejének ilyen bizonyítékát adta, más falukban a kétségtelen hanyatlás jelei láthatók. Vannak helyek, ahol a jobbágytelep felbomlásával lesz illuzórikussá a további birtoklás: a család, pusztáját eladva, elköltözik (így történhetett Terecse, Szennyes, Kigye esetében). Máshol nem a jobbágyerő hiánya, hanem viszonylagosan kis száma volt a baj: Reszegén, Gencsen és Rohodon a kismemes-gazdák családjai szaporodtak el nagyon; a középkor végéig igen kicsire kellett összezsugorodni alattuk a talajnak, nagyon meg kellett csökkenni a munkaerőnek. Egy-egy faluban tíz-húsz különböző származás- és ragadványnév jelöli a birtokos-családokat (pl. Gencsi Makó, Gencsi Fodor,

¹ 1371. Kállay, saec. XIV. 1597, 1371. Lel. Acta 8, Fejér IX/6. 163. 1.

² Vajaiak: 1511. Ibrányi.

³ Mérgesd és Bagda a Petneháziaké lett, Csokalyon, Martonin, Szentmiklóson többen osztottak.

⁴ 1433. Zichy VIII. 514. 1., 1451. Ibrányi.

Gencsi Mokos, Gencsi Tunyogi, Gencsi Zsarolyáni stb.): már a XVI. század elején sem eshetik több egy-egy emberre pár jobbágyteleknél. A viszonyok 1400 után fordultak rosszra, mert pl. 1382-ben Reszegén még kedvező volt a helyzet.¹

A lassú elszegényedés mindkét falucsoport nagyon sok községében általános, mégsem hihető, hogy pusztán kismemesekből s a háztartásonként szükséges néhány zsellérből álló faluk is lettek volna; jobbágynévsoraink t. i. onnan is vannak, hol a birtokosréteg elszaporodása, úgy látszik, a legnagyobb mértéket öltötte.² Az országos jobbágylázas idején legalsó rétegükből sokan fogtak fegyvert: Gencsiek, akiktől idegen urak fogták el a terjeszkedési lehetőséget s a jobbágyerő jórészét, többén támadtak — persze minden eredmény nélkül — a Bátoricsaládra. Bátoriek a lázas leverésekor kárpótlásul újabb területeket kaptak.³

Az itt élő nép nagyobb részét kitevő jobbágyság ezen a földön is csaknem egészében magyar s a megszálláskor itt talált szlávok, valamint későbbi szivárgások csak kevéssé hígították. Szláv nyomok különböző korban, néha évszázados különbségekkel megtelepült lakókra mutatnak, szétválasztásuk azonban most nehezebb. A Nyírségen Makra és Piricse; délen Penészlek neve mögött lehet korai, rendszeresen megtelepült szlávágó keresnünk; Esztró szlávjai a gyepű megszerzésekor kerültek oda. A Dobos és Jánosi vidékéről ránkmaradt két földrajzi név korai vagy utólag betelepült szórványokra mutat csupán. Ezek a helyeken a rendszeres település alapjait többségben lévő magyarság rakta már le.⁴ Korán eltűnt jövevények emléke maradt meg a Besenyő helynévben, míg végül Majténynál — más krasznamenti német faluk ismeretében — német alapításra lehet gondolni, ha az alapító német személyneve ezt nem is bizonyítja egész hitelesen.⁵ A fentieken és pár bizonytalanon kívül a terület valamennyi helységneve a XIII—XVI. századi földrajzi nevek nagy többségével együtt a magyar nyelvcsoportha

¹ Károlyi I. 381. 1.

² Lesüllyedt és jómódú kismemesség körében egyformán szokásos — rendszerint a kicsi birtok megtartása mellett (pl. 1517. Károlyi III. 104. 1.) — familiárisi, offciálisi szolgálat vállalása.

³ 1337. Múz. I, 1418. Károlyi II. 38. 1., 1447. Dl. 14093.; — 1514. Lel. Stat. B. 318.

⁴ Dobos: Tehnye és Tehnyerakathya. 1368. Perényi, Jánosi: Ruzka, 1411. Petróczy 73. 1.

⁵ Alapítása különben a XI. századra esik: Melich J. cikke: M. Ny. II. 57. és XII. 291. 1.

tartozik.¹ Az apró nyelvszigetek nem voltak hosszúéletűek. Szláv eredetű helyek közül csak Penészleken — s ott is magyar tömegek közt — találhatók későbbi szláv dűlőnevek. Alacsonyabb kultúrájú szlávjaink a terület megszervezésekor nagy többségükben az ispánság jobbágygá süllyedő népei közé jutottak, ott pedig beolvadás várt rájuk. A majdnem minden faluban megtalálható «Tótok» már csak származást mutatnak, míg másutt (Őr, Laskod, Mada, Reszege, Szentmiklós) egy-két szláv nevű család jelzi a jobbágylakosság folytonos áramlását, ami az idegennyelvű telepek elmagyarosodását is lehetővé tette.

Eltűnt a XIV. századra Majtény németsege is,² XIV. századtól ismert hospes-nevei valamennyien magyarok. Nincs emlékünkhöz előbb kapott kiváltságairól: a mezővárosias fejlődés tehát — mint megyénkben mindenütt — Majtényon is színmagyar lakosság szorgalmának, törekvésének és számbeli gyarapodásának eredménye. Utólagos bevándorlást pár beolvadó, eredetileg talán idegennyelvű család nevén kívül (Olasz, Kún, Török, Tatár, több Szász) csak a valamivel sűrűbben előforduló Oláh-okból lehet sejteni. Ezek eloszlása azonban — a Nyírségen épúgy, mint az Északvidéken — egyenletes; összefüggőbb egységekben tehát nem szállhattak meg. Mivel bihari román pásztorok nyájai legeltetése közben a XIV. század közepén néha a Szamoson túl is felhatoltak, nyilván erről a kóbor pásztornépről szakadtak le azok a családok, melyek a jobbágyság fejlettebb életformáját megkivánták s a birtokostól letelepülésre engedélyt kaptak, — ami XIV—XV. századnál korábbi időben nem történhetett.³

Alig lehet kétséges, hogy az egyes falukban talán a lakók felét is kitevő kisbirtokosság ugyancsak magyar volt. Amennyire megállapítható, egy szláv kivételével magyar nyelvű már az a néhány XIII. századi várjobbágy- s egyéb lakosnév is, melyek mögött a birtokososztály egy részének ősei sejthetők,⁴

¹ Ónod, Dengeleg, Iriny, Reszege, Kathool, Gencs, Tericse, Laskod, Csokaly.

² Igen korai magyar kultúrhatásra mutat Majtényon Szt. László tisztelete. (1433. D.I. 12501.)

³ 1357. multos olakos cum porcis ad suam possessionem conduisset, Anj. VI. 611.1., porcicos volacorum pertinentes ad Solumku ... ad faciem possessionis sue causa nutriendi pepelli fecisset, Anj. VI. 620. 1. — A laza népi közösséget, mint családok leválásának okát említi Mályusz E. (A középkori magyar néptalaj: Magyar művelődéstörténet II. 116.1.)

⁴ 1215: Reszege, Reg. Var. 196.1., Gernyez 197.1., 1219: Penészlek, Reg. Var. 234. 1., Vaja: 1272—90: Vay 2.

hiszen a honvédelmi feladatokat kezdettől fogva a magyarság vállalta. A XIV—XVI. századi birtokosok pedig, ha nem is vérségi leszármazók, nagyrészt közös társadalmi osztály s ugyanazon népiség gyermekei. Ahol a falunéven kívül megkülönböztetésül új családnevek lesznek divatosak, ott a magyarságnak újabb bizonyosságait kapjuk.

* * *

A honfoglaláskor megszállt nagy területen tehát, láttuk, a magyarság csekélyszámú szlávon kívül nem talált más népet. Az itteni szlávok faluközösségnél magasabb szervezetét, ha egyáltalán volt, nem ismerjük, szétszórt egységeik legfeljebb két település nevét tudták a magyarságra áthagyományozni. Penészleket és Börvelyt leszámítva éppen ezeken a helyeken hiányzik minden más emléküik; ahol tehát a legerősebbek voltak, ott is gyorsan és maradék nélkül szívta fel őket magyar jobbágyságunk. Az utóbbi, Kaplony-, Balogsemjén-szolgáknak és királyi népeknek, a föld első rendszeres telepeseinek sarja, három nemzetség és sok kisnemes-család szolgálatában cserélődik, új csoportokba rendeződik, új községeket alkot, a régiek közül kisebbek felbomlanak, életképesek várossá (Károly, Bátor, Daróc, Majtény, Dobos), városiasá (Ecsed, Börvely, Vaja, Mada) fejlődnek; ő maga azonban népi összetételre állandó belső vándorlások mellett sem változik. Ha azelőtte itt élő lakók nem tarthattak fenn benne sokáig szigeteket: még rövidebbre volt szabva azoknak a különálló élete, akik, mint a majtényi németek, falui közé, mint batori, vasvári és más szlávok, a magyar község egy «szeg»-ébe, vagy mint egy-két román család, elvegyülve, a magyar családok közé települtek.